

Sayı : 12

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

XVIII. ASIRDA TÜRK VAKIF TEŞKİLATI¹

Bahaeddin Yediyıldız

Bir taraftan, bazı dönemlerde hemen hemen devlet gelirlerinin yarısına eşit bir gelir temin etmeye elverişli menkul -nakit para dahil- veya gayrı menkul vakıf akarlarından, ve diğer taraftan, söz-konusu akarlarından gelen gelirlerin büyük bir kısmı kendilerine tahsis edilen binlerce kişinin dinî, kültürel veya başka bir fonksiyon icra ettiği hayır ve kamu kuruluşlarından müteşekkil bir bütün olarak vakıf müessesesinin elbette bir idarî organa ve bir kontrol sistemine ihtiyacı vardı. Vakfının ebedî olarak işlemesini arzu eden vakıf kurucusu tarafından tayin edilmiş gaye istikâmetinde ancak sürekli bir faaliyet gereğince varlık bulan bu teşkilatlanma sistemi

1 Bu makale, tarafımızdan hazırlanan, *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie -étude socio-historique-*, (Paris 1975) adlı ve henüz basılmamış bir doktora tezinin bir bölümünden ibarettir (s. 183-207). Bu tezde, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan ve XVIII. asra ait olan vakfiyeler arasından ihtimali sondaj metoduyla elde edilen 330 vakfiyenin sosyal tarih açısından tahlili yapılmaktadır. Bütün istatistikler bu vakfiyelerdeki verilere dayanmaktadır. Tezin aslında mevcut olan bu vakfiyelerin listesi (s. 350-365) fazla yer tuttuğundan burada ayrıca verilmemiştir. Bu araştırmanın bir kısmının özeti «Vakıf müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerindeki etkileri» [Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-1920), Editörler: O. Okyar, H. İnalçık], Ankara 1980, s. 157-161] adıyla yayımlanmıştır. Bir bölümü «La portée économique des waqfs turcs au XVIIIe siècle» adı altında, 24-28 Haziran 1979'da Kudüs'te toplanan *International seminar on social and economic aspects of the muslim waqf*'a sunulan tebliğler arasında, bir bölümü «Türk vakıflarının sosyal tabakalaşmadaki yeri (1700-1800)» adıyla *Osmanlı Araştırmaları*'nın üçüncü sayısında, diğer bir bölümü de «Vakıf müessesesinin XVIII. asır Türk toplumundaki rolü» adıyla *Vakıflar Dergisi*'nin XIV. sayısında yayımlanacaktır.

şüphesiz bizzat vakıf müessesesinin ortaya çıkış tarihini taşımaktadır. Fakat, şurası da bir gerçektir ki, daha Hicret'in ikinci asrında İslâm hukukunun tedvini için yapılan çalışmalar sırasında bu konuyla ilgili umumî esasların nazarı bir biçimde geliştirilmesine, bu esasların İslâm medeniyetine bağlı her toplumu etkileyen fıkıh kitaplarında oldukça tafsilatlı bir şekilde açıklanmasına, ve üstelik muhtelif İslâm ülkelerinde vakıf müessesesini yeniden teşkilatlandırma faaliyetlerinden her birinde bahse konu esasların nazarı dikkate alınmasına rağmen, bu esasların uygulanış tarzı devirden devre olduğu kadar toplumdan topluma da farklılıklar arz etmekteydi.

O halde, vakıf müessesesinin iç mekanizmasını iyi anlayabilmek için, İslâm dünyasının belli dönemlerde liderleri olmuş milletlerin örf ve tarihinin az veya çok ölçüde damgasını yemiş vakıf teşkilatı tipleri üzerinde tarihî araştırmalar yapma zarureti vardır. Bununla birlikte, hemen belirtelim ki, bizim niyetimiz, vakıf müessesesi teşkilatı hakkındaki nazarı esaslar üzerinde umumî anlamda tartışmak olmadığı gibi, bahse konu teşkilatlanmanın tarihî tekâmülü hakkında bir araştırma yapmak da değildir. Bu incelemenin gayesi daha çok, vakfiyelerin tahlilinden elde ettiğimiz verilerden yararlanarak, XVIII. asır Türk vakıflarının idarelerine tatbik edilmiş kaideler ve söz konusu vakıf idarelerinin kontrol şekilleri üzerinde bir tahlil denemesine girişmektir. Böylece, idare ve kontrol sistemi biçimlerinin bahse konu müessese üzerinde olduğu kadar toplumun muhtelif kesimleri üzerindeki tesirini de daha iyi gösterme imkânı doğacaktır².

2 Son derece iptidai veya muayyen bir devirle sınırlı bir kaç inceleme dışında, bu konuda ilmi araştırmalar yoktur. Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti teşkilatının iptidai bir tarihi ve Hacı Yusuf Efendi'den (1826) Musa Kazım'a (1917) kadar evkâf nâzırlarının biyografileri için bkz. Hüseyin Hüsameddin Efendi ve İbnülemin Mahmud Kemal Beğ, *Evkâf-ı hümayûn nezâretinin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzûr-ı terâcüm-i ahvâlî*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1335/1917; Memlukler devrindeki vakıf teşkilatı için bkz. M. Gaudet-Démombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923; Türk İslâm devrindeki vakıfların teşkilatlanma ve kontrol sistemi hakkında çok kalın hatlarıyla çizilmiş bir deneme için bkz. F. Köprülü, «Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü», *Vakıflar Dergisi* (Ankara 1942), c. II, s. 1-32. Ayrıca vakıf idare ve kontrol sisteminin tarihî tekâmülünün ana hatları ve muhtelif İslâm ülkelerinde aldığı şekiller hakkında tarafımızdan yazılan ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlanacak olan «Vakıf» maddesine bakılabilir.

İdare sistemi

Osmanlı Devleti, İmparatorluğun bütün siyasi ve iktisadî güçlerini merkezî bir idare altında toplama endişesine sâhip bulunmasına rağmen, vakıflar 1926 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluşuna kadar merkezî bir teşkilattan mahrum idi³. Gerçekten bu döneme kadar hükmî bir şahsiyete sahip olan her vakıf idarî açıdan da bağımsız bulunmaktaydı. İdaresi (*tevlîyet*)nin şekli vâkıfın şartlarına göre tâyin edilmişti. Vâkıf kurmuş olduğu vakfı istediği gibi tanzin etmekte tam yetkili idi, öyle ki, bu düzenlemeleriyle o, ilk idareciyi (*mütevellî*) ve ona halef olacak kişileri bile tayin edebiliyordu⁴.

XVIII. asra ait Türk vakfiyelerinde vâkıfların tesbit etmiş oldukları mütevellî tayini ile ilgili hükümlerin tahlili, bu dönemde vakıf yöneticilerinin % 67'sinin gerçekten vâkıflar tarafından tayin edilmiş olduğunu göstermektedir. Diğer vakıf kurucularına gelince, bunlardan bazıları mütevellînin *nâzır* tarafından tayin edileceğini hükme bağlamakta ve diğerleri bu tayin işinin vakfın bulunduğu bölge kadısı tarafından yapılmasını istemektedirler. Burada, en önemli mesele, bizzat vâkıflar tarafından tayin edilen mütevellîlerin kim olduklarını bilmektir. Bu ehemmiyet, şimdi görüleceği gibi, bahse konu soruya verilecek cevabın, bu araştırmanın daha önceki bölümlerinde yapılan tahlilleri⁵ çok daha anlaşılır hâle getirecek, ve ayrıca yine bu araştırmanın son bölümünde ele alınan vakıf müessesesinin rolünün tetkikini⁶ kolaylaştıracak nitelikte olmasından ileri gelmektedir.

Şimdi, XVIII. asır vakıf mütevellîlerinin tayini ile ilgili hükümlere daha yakından bir göz atalım. Yaptığımız tasnife göre, vakfiyelerdeki şartlara göre, mütevellî tayin olunanların sayıları ve yüzdeleri şöyle bir manzara arz etmektedir :

3 H. Hüsameddin / İ.M. Kemal, *Aynı eser*, s. 26; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin doğuşu*, çev. M. Kırıtlı, Ankara 1970, s. 94.

4 M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1787-1828, c. II, s. 523; Heffening, «Waqf ou habs», EI (1939), c. IV, s. 1156; G.B. De Janssens, *Les waqfs dans l'Islam contemporain*, Paul Geuthner, Paris 1952, s. 10.

5 B. Yediyıldız, *Institution du waqf...*, s. 1-182.

6 Bkz. not 1.

— 125 vakıf için (% 37), vâkıfın kendisi / evlâdı, evladının evlâdı... / yakın akrabaları;

— 33 vakıf için (% 10), vâkıfın kendisi / evladı, evladının evlâdı... / azâd edilmiş köleleri ve onların çocukları;

— 12 vakıf için (% 4), vâkıfın kendisi / vâkıf tarafından tayin edilmiş üçüncü bir şahıs ve onun çocukları;

— 18 vakıf için (% 5), vâkıfın çocukları arasından ismen tayin ettiği birisi, onun çocukları / vâkıfın yakın akrabaları;

— 35 vakıf için (% 11), vâkıfın ismen tayin ettiği üçüncü bir şahıs;

— Ve nihayet, 109 vakıf için (% 33), kadı tarafından veya vakfın *nâzır* tarafından tayin edilecek kişiler.

Diğer bir ifâdeyle, XVIII. asır vakıflarının büyük bir bölümünün (% 51) ilk *mütevellîleri* bizzat vâkıfların kendileridir. Bunların % 4'ü ölümlerinden sonra bu vazifeyi üçüncü bir şahsa bıraktıkları halde, % 47'si çocuklarına ve onların nesli tükendikten sonra yakın akrabalarına (% 37) veya azadedilmiş kölelerine (% 10) terketmektedirler. Diğer taraftan, vâkıfların % 5'i, kendilerini mütevellî tayin etmiyerek, daha başlangıçta vakıflarının idaresini çocuklarına, ve % 11'i de aileye mensup olmayan kişilere tevdi etmişlerdir, -kendilerine mütevellîlik görevi verilmiş bu kişilerin % 14'ünün aynı zamanda başka bir vakfın mütevellisi olduklarını belirtmek gerekir⁷. Ve nihayet, vâkıfların % 33'ü vakıfları için kendileri mütevellî tayin etmemişler, fakat vakfiyelerine umumiyetle mütevellinin *kadı* veya *nâzır* tarafından tayin edileceği şartını koymuşlardır. Kısaca, XVIII. asır vakıflarının % 56'sının idaresi vâkıfların ve ailelerinin, % 11'inki ise vâkıflar tarafından tercih edilen ve seçilen kişilerin

7 Meselâ, Hasbiye Kadın'ın vakfiyesindeki şartlara göre (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi -bundan böyle VGMA olarak kısaltılacak-, *Kasa no: 188*, s. 182), I. Abdülhamid'in vakfının mütevellisi aynı zamanda kendi vakfının idaresini de yürütecektir. Aynı şekilde, Nevres Hatun vakıflarının idaresini I. Abdülhamid'e ait vakıfların mütevellisine tevdi etmiştir (Nevres vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 113*, s. 19 vd.; Nevres vakfiyesi, *Kasa no: 178*, s. 22). III. Selim vakfı için ilk önce kendisini mütevellî tayin ediyor, fakat ölümünden sonra bu vakfın idâresinin Vâlide Sultan vakfının mütevellisine tevdi edileceği şartını da koyuyor (III. Selim vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 29*, s. 74).

elinde bulunuyordu. Mütevellilerin sadece % 33'ü kadı veya nâzır tarafından tayin edilmişti. Fakat bu konuda bir hususun hatırlanması icap ediyor: vâkıfın vakfına mütevellî tayin etmediği ve bu işin kadı veya nâzıra bırakıldığı hallerde bile, Osmanlılar tarafından benimsenin bir hukuk prensibine göre, «vâkıfın evlad ve ehl-i beytinden tevliyet ehl ve müstahak bir kimse mevcut iken hâkim ol tevliyeti ecnebiye tevcih edemez, etmiş olsa tevliyet ecnebîden ref olunarak vâkıfın evlad ve ehl-i beytinden olan kimseye tevcih olunur⁸. O halde, görülüyor ki, bu vakıfların idareleri bile, vasıtalı olarak, vakfı kuranların aileleri eline geçiyordu. Bu hususta, vakfiyelerde de bazı hükümlere rastlanmaktadır. Bu hükümlere göre, sırf vâkıf tarafından tayin edilmiş mütevellilerin çocukları değil, fakat vakfa bağlı teşkilatlardan herhangi birinde çalışan diğer görevlilerin çocukları da babalarına halef olmakta üçüncü şahıslar karşısında tercih edilmek hakkına sahiptirler⁹. O halde, bu konuda şöyle bir neticeye varılabilir: Bir mütevellî öldüğü zaman -bu ister vâkıfın kendisi, ister çocuklarından birisi veya üçüncü bir şahıs olsun- her hâlükârda, çocuklarından birisi kendisine halef oluyordu. İşte burada önemli bir mesele ortaya çıkmaktadır ki, o da çocuklar arasından hangisinin bahse konu vazifeye tayin edileceği meselesidir. Vakıf meselesini hukukî açıdan inceleyen eski eserler bu konuda tafsilatlı bilgilerle doludur¹⁰. Fakat bu bilgilerin detaylı bir biçimde burada ele alınmasına gerek yoktur. Bununla birlikte, vâkıfın vakfının müstakbel mütevellilerinin çocukları arasından seçilmesini istediği vakfiyelerde, bu konuyla alâkalı hükümlerin aşağı yukarı müstereken şu şekilde formüle edilmiş olduğunu belirtmemiz icap ediyor:

«Ben hayatta oldukça mütevellî olup tebdîl ve tagyîri yedimde oluna ve bi-irâdeti'llâhi Te'âlâ dâr-ı bekaya intikalim mukadder oldukta evladımın ekber ve erşedi mütevellî ola; ba'dehû evlâd-ı evlâd-ı evlâdım batnen ba'de batnin mütevellî ola; ba'dehû re'y-i hâ-

8 Ömer Hilmi Efendi, *İthâfî'l-ahlâf fi ahkâmî'l-evkâf*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1307, s. 147; krş. Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf fi ahkâmî'l-vukûf*, Şirket-i Mertebiye Matbaası, İstanbul 1240, s. 523; Hüseyin Hüsnî, *Ahkâm-ı evkâf*, İstanbul 1311, s. 30.

9 Meselâ bkz. Rukiye binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 93*, s. 1-9; Ebubekir b. Rüstem vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf ulâ*, s. 274; Süleyman b. Abdullah vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf sâni*, s. 291-292.

10 Meselâ bkz. Ali Haydar, *Aynı eser*, s. 507 vd.

kimü's-şer' ile akrabamdan erşed ve aslah mütevellî ola; ba'dehû utekamın aslah ve erşedi mütevellî ola; ba'dehû bir müstakîm ve dindar nasb oluna»¹¹.

Bu metindeki *evlâd* (*veled*'in çoğulu) teriminin hukukçulara göre hem erkek hem de kız çocuklarını ifâde ettiğini¹² açıklamamız uygun olacaktır. Bu durumda erkeklerle kadınlar tarafında bir ayırım yapılmadığı anlaşılmaktadır. Mütevellî olabilmeleri için, onların sadece yaşları ve yetenekleri nazarı dikkate alınmaktaydı¹³. Bazan erkek veya kadın vakıf kurucularının, vakıflarının idaresini eşlerine tevdi ettikleri de oluyordu¹⁴. Diğer taraftan, oğullarını vakfının yöneticiliğinden mahrum ederek, bu görevi kızlarına ve onların çocuklarına şart koşan bazı vâkıfların mevcudiyetini müşâhede etmek de oldukça ilgi çekicidir¹⁵. Buna mukabil, mütevellîlik görevini kızları zararına oğullarına devredenler de vardır¹⁶.

Her ne olursa olsun, bütün bu düzenlemelerin her şeyden evvel vâkıfın irâdesine bağlı olduğu bir gerçektir. Ve vâkıf tarafından vakfının yöneticiliğine aday olarak teklif edilen çocukların ehliyetlisini seçmek söz konusu olduğu zaman, bu seçim işi kadının görüşüne bağlı bulunmaktaydı. Fakat şurası da bir gerçektir ki, ne söz konusu düzenlemeler ne de bahse konu seçim, vâkıfın çocuklarının tamamını aynı anda tatmin edebilirdi. Bu yüzden, bazı vesikalar sayesinde, XVIII. asırda, vakfın yönetimi konusunda olduğu kadar aileye tahsis edilmiş vakıf gelirlerinin paylaşılması hususunda

11 Bkz. Ebubekir b. İbrahim vakfiyesi, VGMA, *Harameyn I*, s. 113-115; Hasan b. Yunus vakfiyesi, VGMA, *Harameyn I*, s. 121-122; krş. B. Yediyıldız, *Institution du waqf...*, Ek. III, s. 302-303.

12 Ali Haydar, *Aynı eser*, s. 530; A.H. Berki, *Vakıflar*, İstanbul 1946, s. 200-201; Ömer Hilmi, *Aynı eser*, s. 149.

13 Krş. Mustafa b. Ahmed vakfiyesi, VGMA, *Harameyn III*, s. 79.

14 İbrahim b. Mahmud vakfiyesi, VGMA, *Harameyn XIII*, s. 380; Hammâmî-zâde Mehmed Emin b. Halil vakfiyesi, VGMA, *Harameyn VII*, s. 262-263; Hasan b. Abdülbâki vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf sâni*, s. 292-294; Cârullah b. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Harameyn III*, s. 80-81; Meryem binti Hasan vakfiyesi, VGMA, *Rumili II*, s. 123-124.

15 İbrahim b. Mehmed vakfiyesi, VGMA, *İstanbul I*, s. 3.

16 Osman b. Ali vakfiyesi, VGMA, *Harameyn I*, s. 137-140; Süleyman b. Zülfikâr vakfiyesi, VGMA, *Harameyn II*, s. 179-180; Damad İbrahim Paşa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 173*, s. 68; Ahmed Saîdi Efendi vakfiyesi, VGMA, *Harameyn VI*, s. 116.

da, vâkıfların çocukları arasında anlaşmazlıkların eksik olmadığını görmekteyiz¹⁷.

Bir vakıf mütevellîsinin vazifesi ne idi? Bu vazife esas itibarıyla kendisine emanet edilmiş vakıf mirasının her türlü gasp ve tecavüze karşı bütünlüğünü korumak, bu mirası daima üretim yapacak halde bulundurmak ve onun gelirlerinin -araştırmamızın başka bir bölümünde tahlil ettiğimiz üretim metotlarıyla-¹⁸ artırmaktan ibarettir¹⁹. Her mütevellî, masrafları yönettiği vakıf tarafından karşılanan kuruluşlarda çalışan görevlileri, meselâ, bir cami söz konusu olduğu zaman imam ve vaizleri, bir tekke söz konusu olduğu zaman şeyh ve dervişleri, medresenin müderrisini veya mektebin muallimini, vs...²⁰ denetlemek ve onların ücretlerini ödemek; kısaca vakfın akarlarıyla olduğu kadar vakıf personeliyle de alâkalı bütün meselelerle meşgul olmak, vâkıfın şartlarının tatbikini ve kamu hizmetlerinin vakfiyenin muhtevasına uygun olarak yürütülmesini temin etmek vazifeleriyle de yükümlüdür.

Vakıf mütevellîleri, bilhassa selâtin vakıflarınıninkiler, bu kuruluşların yönetici personel şefi olarak, bazı vesilelerle yapılmakta olan merasimlere de katılıyorlardı. Meselâ, «şehzade Mahmud'un 1700 yılında okumaya başladığı ilk günkü merasim sırasında, şehzadenin sağ tarafında sadrazam ve sol tarafında şeyhülislâm bulunmaktaydı; *vakıf mütevellîleri* ve kadiaskerler sofada idiler, defterdar ve reis-efendi ayakta duruyordu»²¹. Aynı şekilde, bütün İstanbul halkını, devlet adamlarını ve yabancıları üç kızının düğün merasimlerine devlet adamlarını ve yabancıları üç kızının düğün merasimlerine davet etmiş olan III. Ahmed, «düğünün onbeşinci ve son günü selâtin vakıflarının mütevellîlerini ağırladı»²².

17 Bkz. 1147/1730 tarihli bir vesika, VGMA, *Mukata'a I*, s. 99.

18 B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 135 vd.

19 Krş. G.B.D. De Janssens, *Aynı eser*, s. 10.

20 Bu kuruluşlar ve oralarda çalışan vazifeliler için bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, ek VI, Tablo: XII-XXVI. Bu tablolar *Vakıflar Dergisi*'nin XIV. sayısında çıkacak olan «Vakıf müessesesinin Türk toplumundaki rolü» adlı makalemizle birlikte yayımlanacaktır.

21 J.V. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835, c. XIII, s. 70; ayrıca bkz. c. XIII, s. 17.

22 Hammer, *Aynı eser*, c. XIV, s. 50.

Vakıf yöneticileri şüphesiz hizmetleri karşılığında ücret alıyorlardı. Bu ücretler umumiyetle bizzat vâkıflar tarafından tesbit ediliyordu. Meselâ, yaptığımız tahliller neticesinde, bazı vâkıfların, vakıflarını yönetecek mütevellîlerin alacakları ücretin miktarını kesin bir biçimde belirlediklerine şahit olmaktayız. Böylece ücreti belirlenenlerin XVIII. asra ait genel toplam içindeki nisbeti % 40 (330'dan 130'u) dır (bkz. Tablo I). Tayin ettikleri mütevellîlerin (% 27 -bunlar umumiyetle vâkıfların kendileri veya çocuklarıdır-), vakıflarının idaresiyle bedava olarak ilgilenmeleri şartını koyan vâkıflar da vardır. Diğer mütevellîlerin (% 33) ücreti hususunda, daha önce bahsettiğimiz tayinleri konusunda olduğu gibi, vâkıflar sessizdir. Bu durumda ücret miktarını kadı belirlemekteydi²³.

Bazı vâkıflar, özellikle sultanlar, vakıflarının idaresini hayatları boyunca kendilerine şart koşmuş olmalarına rağmen, bu görevle doğrudan doğruya ilgilenmiyorlardı. Bu sembolik mütevellîlerin yönetimi altında, bizzat vakıf kurucuları tarafından tayin edilmiş mütevellî muâvinleri (*kâ'im-makâm-ı mütevellî*) birincilere düşen bütün sorumlulukları fiilen üstlenmiş bulunmaktaydılar²⁴.

Mütevezâî vakıflar için, mütevellî vakfın bütün işlerini tek başına yürütebiliyordu. Orta ve büyük çapta vakıflar söz konusu olduğu zaman, bunların ehemmiyetine göre, mütevellînin bir veya daha çok yardımcılara sahip olduğunu görmekteyiz. Bu yardımcılardan en önemlileri *kâtib* ve *câbi* idi. Kâtibin vazifesi, vakfın kayıtlarını tutmaktan, câbininki ise, vakıf gelirlerini daha doğrusu vakıf akarları kiralayanların vakfa ödemek mecburiyetinde oldukları icar bedellerini toplamaktan ibaretti. Bazan, bir vakıf için tayin edilmiş olan katip ve câbilerin sayısı artıyordu; üstelik bazı câbiler,

23 Ali Haydar, *Aynı eser*, s. 600.

24 I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 159*, s. 74; III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 187*, s. 199-200; Mehmed Tahir b. Osman vakfiyesi, VGMA, *Harameyn VII*, s. 287-289. Vakıfla ilgili klasik eserlerde, kadının bir kişiyi mütevellî vekili (*kâ'im-makâm-ı mütevellî*: burada bu kelimeyi vekil olarak anlıyoruz, çünkü belirtilen bütün durumlarda mütevellî mevcut değildir veya vakfı yönetmeye muktedir değildir) olarak tayin edebildiği veya etmek zorunda olduğu durumlardan geniş bir şekilde bahsedildiği halde (Ömer Hilmi, *Aynı eser*, s. 151-155; Ali Haydar, *Aynı eser*, s. 537-539), bizzat vâkıflar tarafından tayin edilmiş mütevellî muâvinlerinden (*Kâ'im-makâm-ı mütevellî*) söz edilmemektedir.

özellikle sultanlar ve yüksek devlet görevlileri tarafından kurulmuş olup gelir kaynakları birbirinden uzak bir çok köyden müteşekkil büyük vakıfların câbileri binek hayvanlarından yararlanıyorlar, ve bundan dolayı kendilerine *câbi-i süvârî* deniliyordu²⁵.

III. Osman ve vezirâzam Halil Hamid Paşa'nın, vakfettikleri nakit paraların faize verilerek işletilmesi görevini -biri yahudi olan- iki *sarrafa* vermiş olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Bu sarrafları mütevellîlere yardım eden vakıf görevlileri sayabiliriz, çünkü, bu vazifeleri karşılığında ilgili vakıf gelirleri üzerinden ücret almaktaydılar²⁶.

Vakfiyelerin tahlilinden anlaşıldığına göre, normal olarak mütevellîler çalışmak için herhangi bir idare binasına sahip bulunmaktaydılar. Evleri aynı zamanda yönettikleri vakıfların idare makamlarıydı. Ancak XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren ki, III. Osman²⁷, III. Mustafa²⁸, ve I. Abdülhamid²⁹, vakıfları için idâre binaları inşa ettirmeye başladılar ve bu binalar için kapıcılar (*bevâb*) ve bekçiler (*mustahfız*) tayin ettiler (bkz. Tablo I). Böylece, bu vakıflardan her biri gerçek birer idarî merkeze kavuşmuştu ki, bu merkezlerde mütevellînin veya mütevellî muavininin yönetimi altında kâtipler, câbiler, bekçiler, vs... birarada çalışıyorlardı.

Söz konusu bu idare binalarının ihdas edilmesini, Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf idarelerinin merkezileştirilmesine doğru atılmış ilk adım sayabiliriz. Gerçekten, yukarıda da belirtildiği gibi, bazı vâkıflar, meselâ Hasbiye Kadın ve I. Abdülhamid'in eşi Nev-

25 Meselâ, vezirâzam Damad İbrahim Paşa, vakıfları için iki tane *câbi-i süvârî* tayin etmiştir. Bunlardan birisi Rumeli, diğeri de Anadolu içindir, Damad İbrahim Paşa ve eşi Fatma binti III. Ahmed vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 173, s. 56-57.

26 Halil Hamid Paşa vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf hâmis II*, s. 614-615; III. Osman vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 49, s. 36. Vakfedilmiş nakit paraların işletme biçimi konusunda bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vakf...*, s. 144-149. Bahse konu sarrafların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rolü hakkında bkz. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Maisonneuve, Paris 1962, s. 52.

27 III. Osman vakfiyesi, 1755 tarihli, VGMA, Kasa no: 49, s. 29.

28 III. Mustafa vakfiyesi, 1764 tarihli, VGMA, Kasa no: 187, s. 232.

29 I. Abdülhamid vakfiyesi, 1780 tarihli, VGMA, Kasa no: 159, s. 22, 81; Krs. H. Hüsameddin / İ.M. Kemal, *Aynı eser*, s. 19.

res, vakıflarının idaresini, burada bahse konu olan idare binalarından birinin kurucusu olan I. Abdülhamid'in vakıflarının mütevellîsine tevdi etmişlerdir³⁰.

Diğer taraftan, III. Selim'in vakfiyesinde³¹, bu konuda oldukça mânidâr bir pasajla karşılaşırız. Özet olarak bu pasajda III. Selim kendi vakfının ve Valide Sultan'ın vakfının, kendisinin annesine olan yakınlığı gibi, tek vücut olarak telakkî edilmesini; Vâlide Sultan vakfının *kâ'im-makâm-ı mütevellîsi*'nin, kâtiplerinin ve câbisinin, babası III. Mustafa'nın vakıflarına ait vakfiyede ve annesinin vakfiyesinde beyan edilmiş şartlara uygun olarak, aynı zamanda kendisi tarafından kurulmuş bulunan vakıfların idaresini de yürütmelerini şart koşturmaktadır. III. Mustafa'nın, vakfının idaresi için hususî bir daire inşa ettirenlerden biri olduğunu hatırlarsak, III. Selim'in hedefinin ne olduğu daha iyi anlaşılabilir.

O halde, bu anlatılanlardan, XVIII. asrın ikinci yarısı boyunca, bazı vakıfların özellikle sultanların ve yakınlarının muhtelif vakıf idarelerini merkezileştirme niyetinde oldukları neticesine varılabilir. Zaten bu niyetin, bazı vakıf kurucularının şahsî teşebbüsleri sayesinde -III. Mustafa ve I. Abdülhamid gibi bir kısmı vakıfları için hususî idare binaları inşa ettirerek, ve diğerleri vakıflarının idaresini daha önce mevcut vakıf idarelerine tevdi ederek- gerçekleşmeye başladığını görmekteyiz. O halde, bütün vakıfları tek otorite altında toplamak ve vakıf idarelerinde hüküm süren, daha sonra tahlil edeceğimiz yolsuzluklara ve anarşiye son vermek gayesiyle 1826 da I. Abdülhamid'in oğlu Sultan II. Mahmud tarafından *Evkaf Nezareti*'nin kurulmasını, yukarıda bahsettiğimiz teşebbüslerin bir devamı ve resmileştirilmesi hareketi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Kontrol sistemi

XVIII. asır Türkiye'sinde, yukarıda görüldüğü gibi, her vakıf umumiyetle hususî bir idareye sahip olmasına rağmen, onların kontrolü, prensip olarak devlete düşen bir kamu göreviydi. Devle-

30 Yukarıda not 7'ye bakınız.

31 III. Selim vakfiyesi, 1801 tarihli, VGMA, Kasa no: 29, s. 75-78.

tin otoritesi, İmparatorluğun her adli-idari bölgesinde (*kaza*) devletin temsilcileri olan kadılar tarafından icra ediliyordu. Şer'i ve örfî kanunların uygulanışı kendisine tevdi edilmiş olan kadı, Osmanlı devrinde Türk devletinin idarî, malî, siyasî ve kültürel bütün müessese ve teşkilatlarının baş müfettişi idi³².

Vakıf hem siyasî hem iktisadî ve kültürel cephelere sahip müesseselerden biri olduğundan, doğrudan doğruya kadının gözetim ve denetimi altında bulunması çok tabii idi. Gerçekten, daha önceki dönemlerde olduğu gibi XVIII. asırda da, vakıflar hususunda, «kadının yetkileri son derece genişti. O, mütevellinin yönetimi üzerinde sürekli ve mutlak bir denetim icra ediyor, her an hesapların tetkikini isteyebiliyor, gelirlerin vâkıf tarafından öngörölmüş gayeye uygun olarak harcanıp harcanmadığını araştırabiliyordu. Uzun vadeli kiralama, mübadele³³, ödünç alma, dava açma veya müdafaa hazırlama, vs... gibi vakıflarla ilgili ehemmiyetli işler karara bağliyordu. Vakfın menfaati gerektirdiği takdirde, bizzat vakfın kendisi tehlikeye düştüğü vakit, vakfiyedeki hükümlere zıt tedbirler alma hakkına sahipti»³⁴.

Bahse konu denetim sistemini selefleri olan Türk devletlerinden iktibas eden Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, «galiba Mehmed I devrinde bütün kadılık teşkilatları bir merkeze bağlanarak *Hâkim-ül-hükkâm* lakabıyla bir baş kadı tayin edildiği zaman (821 H. den evvel), bütün vakıfların murâkabesi de ona tevceccüh

32 Ş. Altundağ, «Osmanlılarda kadıların salâhiyet ve vazifeleri hakkında», VI. Türk tarih kongresi (20-26 Ekim 1961), TTK Basımevi, Ankara 1967, s. 346 vd. Osmanlılar, İmparatorluğun kültür havzalarını gözönünde bulundurarak, kadıları üç gruba ayırmışlardı. Anadolu kadıları, Rumeli kadıları ve Mısır kadıları. Ş. Altundağ, İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde bulunan bir yazmaya dayanarak (Aynı makale, s. 346), Anadolu kadılarının sayısının 241 olduğunu ve on dereceye ayrıldıklarını; Rumeli'de dokuz dereceye ayrılmış 223, ve Mısır'da altı dereceye ayrılmış 35 kadı bulunduğunu yazmaktadır. Fakat, yazar bu rakamların hangi döneme ait olduğunu belirtmemektedir.

33 Kadının vakıf mütevellilerine vakfedilmiş nakit paraların çiftlik, bahçe, ev, vs... gibi akarla mübadele etmek üzere yetkili kılmasıyla ilgili bazı vesikalar için bkz. VGMA, *Harameyn VIII*, s. 184-193.

34 G.B. De Janssens, *Aynı eser*, s. 10. Bir vakfın şartlarını değiştirebilmesi için bir mütevellîye kadı tarafından verilmiş 1179/1766 tarihli bir izin belgesi için bkz. VGMA, *Kasa no: 93*, s. 12-13.

ediyordu. Murad ve Fatih zamanlarında kadiaskerlerin bu vazifeyi iffa ettiklerini görüyoruz»³⁵.

Fakat, eskiden olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, bazı vakıf kurucuları vakfiyelerine vakıflarının denetimi ile ilgili şartlar koyarak, denetim görevini, belki de vakfını kadının murâkabesinden kaçırmak gayesiyle, umumiyetle kendi meslek gruplarına mensup başka şahıslara, veya idarî hiyerarşiye göre kendi otoriteleri altında bulunan kişilere tevdi ediyorlardı. Böylece bazı vakıfların denetimini üstlenen şahıslar *nâzır* unvanını alıyorlardı. *Nâzır*, kontrolü altında bulunan vakıflar konusunda kadının yukarıda bahsettiğimiz bütün yetkilerini icra etme hakkına sahipti. O halde, böylece bazı vakıfların denetimi için hususî teşkilatlar ihdas edilmiş olduğunu görmekteyiz. Ayrıca, denetimi bizzat vâkıflar tarafından tayin edilmiş hususî nâzırlara ait olan vakıfların kadılar tarafından denetlenemediğini vurgulamamız gerekiyor³⁶. Kadının böyle bir denetimde bulunabilmesi için vakfın nâzırından izin alması gerekiyordu.

XVIII. asır için, araştırmamızın esas kaynağını teşkil eden vakfiyelerin tahlili bize göstermektedir ki, bu dönemde kurulmuş vakıflardan % 64'ünün denetimi doğrudan doğruya kadılara bağlı olduğu halde -çünkü bu hususta vakfiyelerde vakıf kurucularının her hangi bir şartı bulunmamaktadır-, geriye kalanların (% 36, 330 üzerinden 118'i) denetimi bizzat vâkıflar tarafından başka şahıslara tevdi edilmiştir.

O halde, bu hususî nâzırların kim olduklarını bilmek ilgi çekici olmalıdır. Bunlar arasında vakıf kurucuları tarafından nâzır tayin edilen dört *kadı*'nın da bulunduğunu hemen belirtmemiz gerekiyor. Bu durumda, elbette hususî bir müfettişliğin ihdası değil fakat kadının bu konudaki yetkilerinin tasdiki söz konusu olmaktadır. Vakfiyelerdeki kayıtlara göre, nezâret görevlerine karşılık olarak, vakıf gelirleri üzerinden ücretler de tahsis edildiğini öğrenmekteyiz³⁷. Kadıları nâzır olarak tayin eden ve onlara ücret bağ-

35 F. Köprülü, Aynı makale, s. 22.

36 Krş. Ömer Hilmi, Aynı eser, s. 156; F. Köprülü, Aynı makale, s. 23.

37 İbrahim b. Hüseyin vakfiyesi, VGMA, *Harameyn VI*, s. 241; ayrıca bkz. Tablo I.

layan vakıf kurucularının bu davranışlarını, vakıflarının muhtemel bütün tecavüzlere karşı daha iyi koruma arzularının bir neticesi olarak yorumlamak mümkündür.

Geriye kalan 114 hususî *nâzırlık* ise şu şekilde dağıtılmıştır:

— 57'si hükümette ve sarayda görevli önemli şahsiyetlere: kırksekizi darüssaade ağası veya kızlar ağasına, altısı sadrazama, birisi reisülküttaba, biri saray-ı atîk ağasına, biri hassa aşçı başına;

— 32'si ulemâya: ondokuzu şeyhülislama, dördü müftülere, altısı vâizlere, birisi bir müderrise;

— 10'u diğer gruplara: birisi bir vakıf personeline, birisi çadırıcı ustalarına³⁸, birisi mısırcıyan hırfetine, yedisi vakfın bulunduğu şehrin sâkinlerine;

— 3'ü bazı vakıf nâzırlarının yardımcılara: birisi Rüstem Paşa vakfı nâzırının kethüdasına, ikisi Harameyn vakıfları müfettişine;

— 3'ü ismen tayin edilmiş üçüncü şahıslara ve onların nesillerine;

— 5'i vâkıfların çocuklarına (kız veya erkek) ve damadlarına şart koşulmuştur.

Bu müşahedelerden, bir vakfın nezaretinin tek bir şahsa olduğu kadar bir insan grubuna da tevdi edilebildiği, bu hususî nâzırlar arasından bilhassa darüssaade ağaları ve şeyhülislamlara birçok vakfın nezaretinin tevcih edilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Gerçekten, XVIII. asırda kurularak hususî bir nâzırın denetimine terk edilmiş vakıfların % 42'sinin nezâreti (bu asırda kurulmuş vakıfların tamamının % 15'i yapmaktadır) darüssaade ağalarının ellerinde idi, ve % 17'sinin (toplam vakıfların % 6'sı nezâreti ise şeyhülislamların elinde bulunuyordu.

Nâzırı darüssaade ağaları olan vakıflar, umumiyetle padişahlar, eşleri, saraya mensup diğer kişiler, ayrıca bazı sadrazamlar ve bizzat darüssaade ağaları tarafından kurulmuş olan vakıflardı. Muh-

38 Krg. B. Yedi yıldız, *Institution du vaqf...*, s. 171.

temelen, padişahların ve ailelerinin darüssaade ağalarını vakıflarına nâzır olarak tayin etmelerinin sebebi, bu yetkilinin hukukî açıdan sultanın kölesi olması olgusuna bağlanabilir. Kölesi üzerinde bütün haklara sahip olduğundan dolayı, bizzat sultan veya ailesinin üyeleri şüphesiz bu kölenin denetimi altına sokulmuş vakıflar üzerinde kadının nezâreti altında bulunanlara nisbetle çok daha geniş bir yetkiye sahiptiler Padişah sarayının kadın veya erkek bazı üyelerini, ve bazı devlet ricalini, darüssaade ağalarını vakıflarına nâzır olarak tayin etmeye iten sebebe gelince, bu dahi bahse konu kişilerin de darüssaade ağaları gibi köle olmalarıyla izah edilebilir; bu durum bize aynı sosyal grubun üyeleri arasında mevcut olan yakın alâka ve dayanışmayı göstermektedir. Zaten diğer vakıf kurucularıyla ilgili olarak, vakıflarına nâzır tayini konusunda aynı durumu gözleyebilmekteyiz³⁹. Meselâ, şeyhülislâmı vakıfları için nâzır tayin edenler, *ulemâya* mensup kişiler: ya bizzat şeyhülislamlar, ya da kadılar, müftüler, vs... idi. Bu görevi şeyhülislama emânet etmeseler bile, muhakkak onu bu grubun başka bir üyesine tevdi ediyorlardı⁴⁰.

Gibb ve Bowen'e⁴¹ istinâden, R. Mantran, XVII. asrın ikinci yarısında İstanbul'da bulunan vakıfların nezâreti hususunda, «evkaf nâzırı olan kızlar ağası ve mütevellîler arasında, bir nâzır, vakfiyenin ciddiyetle uygulanıp uygulanmadığını kontrol eder. Bu vakıflardaki görevlere yapılacak tayinler her şeyden evvel *kızlar ağası*'na bağlıdır. *Kızlar ağası* önce, umumiyetle hükümetin ehemmiyetli şahsiyetleri veya ulemânın üst yetkilileri arasından nâzırları tayin eder»⁴² demektedir. Burada XVII. asır söz konusu ediliyorsa da, her halde bu satırlar bir yanlış anlamının neticesidir. Zira, biraz önce gördüğümüz gibi, nâzırı tayin eden kızlar ağası (veya darüssaade ağası) değil bizzat vâkıfların kendileriydi. O halde, bizzat kızlar ağası da bir nâzır idi; nâzır diye adlandırılan ve kızlar ağası ile mütevellîler arasında bulunan başka bir görevli söz konusu değildi. Bununla birlikte, bazı büyük vakıfların görevlileri arasında, nâzırlarla mütevellîler arasında yer alan ve yine bizzat vâkıflar tara-

39 Krş. *Aynı eser*, s. 174.

40 Meselâ, Müftü Çevgâni-zâde İbrahim b. Mustafa (VGMA, *Küçük evkâf râbî*, s. 336), vakfının nezâretini bir vâize tevdi etmiştir.

41 Gibb ve Bowen, *Islamic society and the west*, Londres 1950, I/2, s. 170.

42 R. Mantran, *Aynı eser*, s. 171.

findan tayin edilmiş bulunan *müfettiş* adı altında bir vazifelinin mevcut olduğunu belirtmemiz gerekir. Müfettişin vazifesi çalışmalarında nâzıra yardım etmekten ibaretti.

Diğer taraftan bazı vakıfların nâzırlığına tayin edilmiş şahsiyetlerin vakıflara ancak kendi şahısları adına katıldıklarını da vurgulamak gerekir⁴³. O halde, kontrolü kadının salâhiyeti dışına kalan vakıflar, böylece idâre (*tevlîyet*) noktainazarından olduğu kadar denetim (*nezâret*) noktainazarından da hususî teşkilatlara sahip olduklarından devlet içinde bir devlet teşkil eder hâle gelmişlerdi.

Bütün bunlara rağmen, kadının gözetiminde olan vakıflar üzerinde olduğu kadar denetimi hususî nâzırlara tevdi edilmiş vakıflar üzerinde de mutlak otoritesini icra eden diğer bir şahsı unutmamak icap eder. Gerçekten, burada, sözkonusu olan kişi, müslüman toplumunun reisi sıfatıyla, vakıfların işleyişini garanti etmek, mütevellîleri tayin veya azletmek, temsilcisi olan kadılara talimat vermek için vakıf işlerine doğrudan doğruya müdahale etme yetkisine sahipti⁴⁴. Aşağıda görüleceği gibi, sultanın bu denetim hakkı Osmanlı Devleti'nin vakıf sahasına müdahalesinin esas temelini oluşturuyordu.

Nâzırların ücretlerinin ödenmesi konusuna bir göz atacak olursak, hususî olarak görevlendirilmiş nâzırların % 32,2'sinin maaşlarını, vakfiyelerde belirlenmiş hükümlere göre, gözettilikleri vakıfların gelirleri üzerinden aldıklarını görmekteyiz⁴⁵. Bunların dışındakiler (% 67,8) konusunda, vakıf kurucuları, vakıfları için tayin ettikleri nâzırların bu görevi meccânen yapmaları şartını koymuşlardır⁴⁶. Hususî nâzırı olmayan vakıfların nezâreti kendilerine düşen kadılara gelince, her halde bunlar, sadece senede bir defa vakıflarla il-

43 Krs. R. Mantran, *Aynı eser*, s. 174.

44 G.B. De Janssens, *Aynı eser*, s. 10.

45 Ücretleri için bkz. Tablo I.

46 Bazı vakıflara senede bir defa *harc-ı muhâsebe-i Defter* yani vakıf kayıtlarına göre hesapların denetlenmesi masrafı adı altında bir miktar para ödeniyordu. Meselâ, bir kadın vakıf kurucusu bu iş için yıllık bin akçe ödenmesini şart koşturmuş, Safiye binti II. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 148*, s. 21. Başka bir vakıf vakfının kadı tarafından denetlenmesini ve bu iş için 300 akçe almasını hükme bağlamıştır, Ahmed b. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a I*, s. 100-103.

gili hesapların teftişi için tesbit edilmiş resmî ücreti (*harc-ı muhâsebe*) almaktaydılar⁴⁷.

Netice olarak, vakıf teşkilatı hakkında yaptığımız bu tahlilden, XVIII. asırda, özellikle Osmanlı Devleti'nin çözülme yolunda olan umumî teşkilatı içinde değerlendirilirse- vakıflara ait idare sisteminin olduğu kadar kontrol sisteminin de işleri iyiye götürecek bir durumda olmadığı anlaşıyor. Şüphesiz, vakıf müessesesinin umumî gidisten kendini kurtaramıyarak Osmanlı medeniyeti içinde son dönemlerde menfi rol oynaması, büyük ölçüde vakıf teşkilatında hüküm süren düzensizliğin sebep olduğu yolsuzluklardan ileri gelmektedir⁴⁸.

İşlenen yolsuzluklar

XVIII. asırda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olayları anlatan tarihler karıştırıldığı zaman, sık sık Osmanlı Hükûmetinin daha bir çokları yanında vakıfların içinde bulunduğu kötü durumları düzeltmek gayesiyle tedbirler almak için gayret gösterdiğini bildiren sayfalarla karşılaşılıyor.

İşte bir kaç örnek:

1700'de, sadrazam Hüseyin Köprülü «İmparatorluğun çöküşünü kaçınılmaz kılan yolsuzlukları kaynaklarına kadar ve etkili bir biçimde takip etme, yönetimde ve orduda nizam ve disiplini yeniden tesis etme ve mâliyede, *vakıflarda*, orduda, müslümanlarla ve hristiyanlarla ilgili hususlarda reformlar yapma kararı almıştı»⁴⁹.

47 Osmanlı İmparatorluğu'nda kadıların ve diğer mahkeme görevlilerinin ücretleri, mahkemede yaptıkları hizmetlere karşılık alınan *harçlardan* ibâretti; halbuki saray hizmetlilerine, içoğlanlara, kale mustahfızlarına, vs... *ulûfe* denen maaşlar veriliyordu. Ulemâ ve vakıf personelinin ücretleri ise *vazife* veya *cihet* adını alıyordu (Kırş. M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, Ankara 1971, c. II, s. 91). Diğer taraftan, yönetici sınıfın büyük bir kısmının ve sipahilerin ücretinin timar sistemiyle ayarlandığı bilinmektedir. O halde, ücretlerinin ödenme tarzına göre, kamu görevlileri dört gruba ayrılıyorlardı: *ulûfe* sahipleri, *vazife* veya *cihet* sahipleri, *timar* sahipleri ve ücretleri halkın hukukî muameleler için ödemek zorunda olduğu *harçlardan* müteşekkil *mahkeme* personeli.

48 Bkz. B. Yediyıldız, «Vakıf müessesesinin XVIII. asırda Türk toplumundaki rolü», *Vakıflar Dergisi*'nin XIV. sayısında yayımlanacak.

49 Hammer, *Aynı eser*, c. XIII, s. 65.

1702'de, Dalbatan Mustafa Paşa «...vakıf sicilleri üzerinde yapılması kararlaştırılan denetim» konusunda tedbirler almıştır⁵⁰.

1703'te, «veziriazam Daltaban Mustafa Paşa vakıf sicillerinin kontrolü konusunda tedbirler aldı. Sultan Süleyman tarafından yapılmış vakıfların idaresi veziriazama aitti. Daltaban Paşa sultana takdim ettiği bir raporda şu hususlara dikkat çekmektedir: Kötü bir idare son zamanlarda bahse konu vakıfların gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur. Bu durum vakıfların şimdiki gelirleri Harameyn arşivlerinde muhafaza edilen defterlerde kayıtlı eski dönemlere ait gelirleriyle mukayese edildiğinde açıkça gözükmektedir. Bundan böyle, vakıflara ait gelir kaynaklarının bu şekilde harap oluşunun önüne geçmek için, yeni tayin edilmiş 50 görevliye otuzaltı akçelik yevmiyeleri, ölümlerinden sonra, gelirlerinin üçte ikisinin vakıf kasasına iadesi şartıyla bırakılması gerekmektedir. Ayrıca, binaların geniş çaplı tamirleri için evkaf nâzırının ve diğer yetkililerin tasdiki alınmaksızın hiçbir harcama yapılmamalıdır»⁵¹.

III. Ahmed döneminde (1703-1730), «sipahilerin ve silahtarların kütük defterleri ve evkâf gelirlerine ait defterler yeniden gözden geçirildi»⁵².

Ayrıca, vakıfları içten çökerten hastalıkları tedavi etmek gayesiyle sultanlara bir çok lâyhalar sunulmuş olduğu da bilinmektedir⁵³.

Bozulmamış bir şeyi düzeltmek için tedbirler alınması tuhaf olacaktır. O halde, şurası bir gerçektir ki, vakıfların idare ve kontrol sistemi tam ve iyi bir şekilde işlemiyordu, bir takım yolsuzluklar vakıf hizmetlerini son derece aksatıyordu. Öyleyse şimdi, evkaf teşkilatında işlenen yolsuzlukların neler olduğu sorusuyla karşı karşıya gelmekteyiz.

Her şeyden evvel, mütevelliler ve nâzırlar vakıf gelirlerini israf ediyorlardı. XVIII. asır Türk toplumunun bir gözlemcisi olan Muradgea d'Ohsson şöyle yazmaktadır: «Dâima gelirler mütad masrafların üzerinde olduğundan; fazla veya zevâid denilen gelir faz-

50 Aynı eser, c. XIII, s. 83.

51 Aynı eser, c. XIII, s. 84.

52 Aynı eser, c. XIII, s. 284.

53 H.Z. Ülken, «Vakıf sistemi ve Türk şehirciliği», *Vakıflar Dergisi* (Ankara 1971), c. IX, s. 34.

lası her vakfın hususî kasasını oluşturduğundan; ve *dolap* adını alan bu kasa, vakıflarda meydana gelecek umulmadık arızaların tamiri için tahsis edilmiş bahse konu tasarrufların mutemedi olan *Nâzırın* veya *Mütevellînin* muhafazası altında kaldığından, bazı insafsız yöneticiler çok defa bahse konu fazlayı kendi hırs ve şahsî menfaatlarına göre kullanmaktaydılar»⁵⁴.

Aynı yazar, vakıf gelirlerinin bolluğunu belirttikten sonra (meselâ, ona göre, Ayasofya'nın gelirleri bir milyon kuruştan daha çoktur), şöyle ilâve etmektedir: «Yıllık giderleri ancak gelirlerin yarısına bilemedin üçte ikisine ulaşır. Gelir fazlasının büyük bir kısmı nâzır ve mütevellî arasında paylaşılır. Bu yolsuzluklar alenen hiç bir cezaya uğranmaksızın işlenmektedir, çünkü Devlet, kanunî hak sahiplerinden hiçbir kimse davacı olmadığı için, bu durumu bilmezlikten gelmektedir. Yeni bir mütevellî halefine veya onun vârislerine karşı dava açma ve takipte bulunma hakkına sahiptir. Fakat, o da yolsuzluk yapma niyetindeyse, sükûtu tercih etmekte ve aynı sistemi yürütmektedir»⁵⁵.

Diğer taraftan, ileri görüşlü, samimî ve iyi niyetli bazı vâkıfların, vakfiyelerinde bazı düzenlemeleri hükme bağlayarak, geniş ölçüde işlendiğini sandığımız yolsuzlukların kapısını daha vakfın tesisi sırasında kapatmak istediklerini vurgulamamız gerekiyor. Bu tedbirî hükümlerden şu neticeleri çıkarabiliriz:

— Mütevellîler, veya nâzırlar boşalan vazifeleri ölen görevlilerin yeteneksiz çocuklarına veya ehil olmayan üçüncü şahıslara tevdi ediyorlardı⁵⁶;

— Vakfiye ile tesbit edilmiş ilk görevler dışında, yakınlarına ve arkadaşlarına geçim kaynağı temin etmek gayesiyle vakıfta yeni vazifeler ihdas ediyorlardı⁵⁷;

54 D'Ohsson, *Aynı eser*, c. II, s. 538-539.

55 *Aynı eser*, c. II, s. 539-540.

56 I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 159*, s. 85; III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 187*, s. 352-353; krş. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1956, c. IV, kısım I, s. 214.

57 Rukiye Sultan vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 141*, s. 24-25; krş. 947/1540 tarihli «Diyarbakir vilâyeti kanunu», Ö.L. Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları (Kanunlar)*, İstanbul 1943, s. 139.

— Bazan iki veya daha çok vazifeyi tek görevliye tevcih ediyorlardı⁵⁸;

— Bazı görevlilerin, vazifeleriyle bizzat kendileri meşgul olmayarak, ya bu vazifeleri kendi adlarına, aldıkları ücretin çok cüzi bir kısmını ödemek suretiyle başkalarına yaptırmalarına⁵⁹, ya da vazifelerini kesin olarak başkalarına satmalarına gözyumuyorlardı⁶⁰.

Yukarıdan beri anlatılan bütün bu sebeplerden dolayı, vakıf gelirlerinin vakfa ait binaların tamir ve restorasyonuna tahsis edilmiş hissesi o derece azalmıştı ki, bahse konu binaların büyük bir kısmı yok olmaya terk edilmişti. Vakıflar üzerinde sultanın denetim hakkına dayanarak, vakıfların durumunu yerinde kontrol ettirmek için hususî müfettişler göndermiş olan hükümetin XVIII. asır boyunca bu konuda almış olduğu tedbirler⁶¹ iyi bir neticeye ulaşmadı.

Netice itibariyle, eski vakıf sistemini yeniden teşkilatlandırmak ve bütün vakıfları merkezî bir yönetim altında toplamak ve yolsuzluklara son vermek gayesiyle, 1826'da, *Evkâf Nezâreti* kuruldu⁶². Yukarıda bahsettiğimiz bütün *nezâretler* biri biri arkasından söz konusu merkezî idareye bağlandı. Bununla birlikte, bir ara evkâf nâzırlığı görevinde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerinde ehemmiyetli bir eserin yazarı olan Mustafa Nuri Paşa'nın ifâdesine göre, «nâzırlardan bâzısının mizâc-ı gazapkârânesi ve bâzısının emr-i mühim-i hukukdan bi-haberliği cihetlerle hazîne-i evkâf sû'istimâlât ile mâlâmâl idi». *Evkâf Nezâreti* «vakıfların hâmisî olacak iken muhribi» olmuştu⁶³.

58 Veli b. Yusuf vakfiyesi, VGMA, *Harameyn VII*, s. 263-265.

59 III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 187*, s. 352-353; Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 188*, s. 398-399.

60 I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 159*, s. 152-153.

61 Mısır'da bulunan vakıfların teftişi için hazırlanmış kanunnâmeler için bkz. Ö.L. Barkan, *Aynı eser*, s. 386.

62 Bkz. yukarıdaki not 2 ve 3.

63 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukû'ât*, İstanbul 1296, c. IV, s. 100-101.

TABLO I

Vakıf müessesesinin yönetim ve denetiminde görev alan kişilerin
akçe olarak yevmiyeleri.

Personel	Ücret grupları								Personel toplamı	Ücret toplamı
	1 - 4	5 - 9	10 - 19	20 - 29	30 - 39	40 - 49	50 - 200	600 - 1150		
Mütevelli	67	21	22	9	1	4	6		130	1.640
Kaim-makam-1 mütevelli	1	2	2	1				1	7	1.204
Kâtib	50	20	20	6	1	3	1	1	102	1.400
Cabi	56	21	14			1			92	473
Muhasip		1							1	8
Veznedar	1	3	5						9	74
Sarrafi			2						2	20
Bevvâb		1							1	5
Mustahfız		1	1	1					3	36
Kilârî	1								1	4
Nâzır	19	10	4	2	2		1		38	289
Müfettiş		1	1						2	19
Kadı	3								3	9
Toplam	198	81	71	19	4	8	8	2	391	5.181